

RUDI LAERMANS

Kritische Theorie

Er is Kritische Theorie en kritische theorie – met en zonder hoofdletters, in een beperkte en een brede betekenis. Die met hoofdletters heeft betrekking op de ‘harde’ erfenis van de Frankfurter Schule, dus minus de recente communicatietheoretische herformulering van Jürgen Habermas, terwijl de kritische theorie in meer algemene zin ook een flink deel van het Franse poststructuralisme omvat. Naast het lacaniaans geïnspireerde ‘postmarxisme’ van een Slavoj Žižek of een Ernesto Laclau is het werk van Michel Foucault, Gilles Deleuze, Michel de Certeau ... zelfs dat van Jacques Derrida inderdaad een obligaat doorgangspunt in de meeste universitaire programma’s die het label *critical studies* claimen. Deze breeddenkendheid is één van de manieren om de Kritische Theorie te dateren, ja ze als intellectueel achterhaald voor te stellen. T.W. Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse ...: vergeleken met de meer recente vormen van kritisch denken zou hun werk nog enkel een voornamelijk historisch belang bezitten. Een ietwat genuanceerde argumentatie blijft daarbij gewoonlijk achterwege. In academische of filosofische kringen geldt het gewoon als vanzelfsprekend dat, met de eventuele uitzondering van het oeuvre van Walter Benjamin, de houdbaarheidsdatum van de Kritische Theorie allang verstreken is. De basisargumenten zijn *présupposé connu*, er worden nog nauwelijks woorden aan vuil gemaakt. Kritische Theorie, dat is een denken dat nog te zeer is doordrongen van Hegels dialectiek, grossiert in een al te gemakzuchtige want homogeniserende cultuurkritiek, en getuigt van een hoogcultureel geloof in de zegeningen van avantgarde en modernisme. De tegenkantingen snijden hout, zeker in het geval van T.W. Adorno, wellicht toch de belangrijkste filosoof binnen de Kritische Theorie. Zijn ‘negatieve dialectiek’ blijft tot op het niveau van de enkelvoudige zin getekend door een dialectische denktrant, zijn uitvallen tegen jazz of televisie (trefwoord ‘cultuurindustrie’) doen meer dan eens tenenkrullend aan vanwege het geëtaleerde onvermogen tot ook maar het eenvoudigste begrip van de verketterde ‘Ander’, en met zijn verdediging van Schönberg of Beckett valt binnen de hedendaagse kunst al langer dan vandaag op het eerste gezicht niets meer te beginnen. Maar toch.

Net als iedere andere vorm van cultuur richt ook de filosofencultuur zich sterk op een handvol clichés. Dat vergemakkelijkt de onderlinge communicatie, ook al zegt weer een ander cliché dat filosofen van elkaar een minimum aan (zelf)reflexiviteit verwachten. Die laatste wordt alvast niet of nauwelijks betoond wanneer de naam van Adorno of Marcuse valt. Hun werk is *passé*, het wordt nog hooguit gedoogd als dissertatieonderwerp voor ‘zij die het niet kunnen laten’. Deze overeenstemming is bijzonder merkwaardig. Niet ieder oeuvre is ‘reddingswaardig’ en/of kan eventueel zodanig

101

Krisis 2005 | 4

tegendraads worden gelezen dat het tegen de schijn van de eerste indrukken in alsnog op een meer *en vogue* zijnd vocabulaire kan worden aangesloten. In het geval van een Adorno of een Marcuse zijn de pogingen tot actualisering echter zo schaars en is de afwijzende consensus zo groot, dat er meer aan de hand lijkt (ik zwijg nog van meer marginale, haast vergeten auteurs als een Alfred Sohn-Rethel). De huidige filosofie zit blijkbaar in een zodanig institutioneel kader gekerkerd dat ze de erfenis van de Frankfurter Schule niet kán recipiëren. Ze verkeert in de quasi-onmogelijkheid om er een productieve en niet enkel negatieve, louter afwijzende verhouding mee te onderhouden. Wie de ongezegde premissen en de ongeziene blinde vlekken van het contemporaine filosofiebedrijf wil blootleggen, kan precies deze *haast onmogelijke receptie van de Kritische Theorie* tot uitgangspunt nemen. Men zal dan al heel snel stuiten op een massieve vorm van filosofische neokritiek waarbinnen – bijvoorbeeld! – het reëel bestaande parlementarisme of een banale culturele tolerantiemoraal met alle mogelijke denkmiddelen worden gelegitimeerd (voor de goede orde: dat gebeurt met de regelmaat van de klok ook in dit blad; ik heb het niet over een soortement Filosofisch Establishment waar u en ik niks mee hebben te maken).

In dat deel van het huidige filosofiebedrijf waarin nog wordt nagedacht en niet enkel zelfgecreëerde semantische problemen worden gescalpeerd, domineert een van moraal doortrokken ‘criticisme’ dat zelfs niet eens de algemene politieke en epistemologische inzet van Kritische Theorie terdege kan recipiëren. Deze verhouding die er geen is, dus deze *relatie van de non-relatie*, tussen het hedendaagse (filosofische) denken en de Kritische Theorie valt echter niet meteen aan te klagen. Ze moet integendeel geduldig worden geanalyseerd, met het oog op een interne ideologiekritiek van de actuele filosofie evengoed als op een selectieve heropname van zekere denkmotieven, zelfs van hoogst particuliere zinswendingen, uit het werk van zowel de gecanoniseerde als de niet-gecanoniseerde Kritische Theorie. Maar het belangrijkste is misschien wel dat enkel via de confrontatie met de Kritische Theorie het statuut van én de cultuur- en maatschappijkritiek als zowel intellectuele en politieke praktijken, én hun basisbegrippen blijvend kunnen worden verhelderd, eventueel ook gedeconstrueerd. Want dat stoort misschien nog het meeste in nogal wat goedbedoelde filosofenoprispingen. De duplicatie en legitimatie van ‘het minimaal bestaande’ – Giorgio Agamben zou zeggen: van ‘het naakte leven’ – tot in de elementaire denkcategorieën toe, gaat hand in hand met een weinig kritische maar zich desondanks hoogst kritisch gebarende verdubbeling van de meest problematische én noodzakelijke basisnoties uit de Kritische Theorie. ‘Totaliteit’, ‘vals bewustzijn’, ‘dominantie van de instrumentele rationaliteit’...: de actuele filosofische kritiek gebruikt deze als besmet ingeschatte uitdrukkingen niet langer, maar daarmee zijn niet ook de ermee corresponderende denkoperaties verdwenen. De veronderstelling dat de samenleving (zelfs een cultuur!) een samenhangend geheel is of mensen er omwille van tv of andere media een verkeerde opvatting op nahouden, staat nog altijd rechtop in de thans voornamelijk morele kritiek van filosofische zijde, of die nu een ethische kwestie of een nieuwe technologie betreft. Zonder theorie, enkel gedekt door een moraal die ieder bevrijdend perspectief

ontbreekt en daarom gaat aanleunen bij de gangbare invullingen van bijvoorbeeld integratie of rechtvaardigheid, is deze kritiek echter doorgaans niet veel meer dan een loos aandoend taalgebaar. En dat des te meer wanneer ze zich filosofisch gebaart: het neoacademisme mag *nu* stoppen.

Het antagonisme tussen de hedendaagse filosofie in haar dominante verschijningsvorm en de Kritische Theorie is op minstens twee punten 'totaal'. Eén, er heerst een verbazingwekkende negatie van het kapitalisme als een zowel economische als sociale en culturele werkelijkheid, tot in de woorden toe. Zowat iedere kwestie-van-belang wordt gemoraliseerd, en de moralisering is altijd weer opnieuw een vrijbrief voor een stuitende depolitiserende en blindheid voor de meest eenvoudige economische realiteiten. Nauwelijks iemand heeft het in de filosofie dan ook nog over 'het geheim van de waar', laat staan dat de marktnotie wordt onttakeld. Er bestaat een soms verbijsterend plakeffect tussen de dominante filosofenstijl om sociale of culturele problemen aan te pakken, het heersende institutionele hypercompetitieve regiem aan universiteiten of hogescholen, en het neoliberale denkklimaat binnen de bredere samenleving. Het is allemaal zo evident, ja – om met Adorno en Horkheimer te spreken – zo 'fotologisch', dat iedere kritiek overbodig lijkt. Of om Benjamin te parafraseren: dat het zo verdergaat, *is* precies de catastrofe van de hedendaagse filosofie (sociologie, politicologie ...) en het gros van wat zich daarbinnen als 'kritisch' positioneert. Twee, nauwelijks iemand levert nog doordachte cultuur- en maatschappijkritiek in naam van *de politieke mogelijkheid* van een totale omwenteling. Die lijkt niet langer denkbaar, zoveel antiutopisme is ook na de zwanenzang van de postmodernistische mode wel in brede kring blijven hangen. Het voorlopige resultaat is een versplinterende en louter reformistische kritiek waarin een als absoluut voorgesteld moreel minimum, genre mensenrechten of gendergelijkheid, de gedachte van structurele veranderingen overbodig moet maken. Deze kritiek opereert nu al een tijdje in tandem met een gefragmenteerde identiteitspolitiek. Filosofen zien er daarom bijvoorbeeld geen graten in om pro of contra religieuze hoofddoeken in publieke plaatsen te argumenteren zonder daarbij ook maar de minste kanttekening te plaatsen bij de bredere problematiek van etnische ongelijkheid en sociale uitsluiting.

De Kritische Theorie is helemaal niet 'mijn' intellectuele baken of thuis, maar zonder kan ik mij geen kritische filosofie of sociale wetenschap voorstellen. In het geding is een perspectief annex begrippenapparaat dat een *radicaal*-kritische praktijk mogelijk maakt, inclusief een reflexieve bepaling daarvan binnen de huidige maatschappij. Gegeven de aard van de erfenis van de Frankfurter Schule, met haar soms loodzware ontologische totaliteitsclaims, dringen zich wellicht minstens *twéé* uiteenlopende vormen van actualisering op. De eerste radicaliseert de messiaanse inslag van de Kritische Theorie, haar geloof in 'het totaal Andere' – met of zonder de medewerking van een theologische dwerg in een materialistische schaaautomat (ik parafraseer, uiteraard, Benjamin). Voor *déze* toe-eigening kan het werk van Giorgio Agamben model staan. Dat laat tevens op een welhaast paradigmatische manier zien hoe particuliere uitspraken uit de erfenis van de Kritische Theorie, zoals die van Benjamin over

de uitzonderingstoestand, de opmaat voor een eigenzinnige politieke lezing van het heden kunnen vormen. Waarom zou bijvoorbeeld Adorno's werk niet op een analoge manier kunnen worden gelezen? Niet een oeuvre maar de daarin verborgen vingervijzingen betreffende het heden, hoe marginaal ook, vragen om aandacht en verdienen een geduldige ontvouwing. De tweede mogelijke vorm van actualisering, en daarvan valt niet meteen een voorbeeld te noemen, is radicaal constructivistisch en hanteert de erfenis van de Kritische Theorie als een eigenstandig 'waarheidsregiem' (dixit Michel Foucault) – als een reviseerbaar frame dat het mogelijk maakt om specifieke uitspraken te doen over onze tijd. Dat soort uitspraken blijft in de filosofie, en ook in de sociale wetenschappen, *noodzakelijk* omdat die anders volledig dreigt te imploderen in een academische zelfgenoegzaamheid zonder politieke hoop. En hopeloze filosofie (en sociologie, politicologie ...) is er thans al genoeg, tot vervelens toe.